

Universiteit
Leiden
The Netherlands

Alverata, hedendaagse Europese letters met wortels in de middeleeuwen
Unger, G.A.

Citation

Unger, G. A. (2013, September 5). *Alverata, hedendaagse Europese letters met wortels in de middeleeuwen*. Retrieved from <https://hdl.handle.net/1887/21700>

Version: Corrected Publisher's Version

License: [Licence agreement concerning inclusion of doctoral thesis in the Institutional Repository of the University of Leiden](#)

Downloaded from: <https://hdl.handle.net/1887/21700>

Note: To cite this publication please use the final published version (if applicable).

Cover Page

Universiteit Leiden

The handle <http://hdl.handle.net/1887/21700> holds various files of this Leiden University dissertation.

Author: Unger, Gerard Anthony

Title: Alverata : hedendaagse Europese letters met wortels in de middeleeuwen

Issue Date: 2013-09-05

3 Tijd, plaats en stijl

3.1 Tijd: tweehonderd jaar

Over het begin en einde van de romaanse periode bestaan uiteenlopende opvattingen, maar aanvang en afloop zijn hoe dan ook onscherp. Volgens een opvatting die ik onderschrijf, begint deze periode rond het midden van de tiende eeuw en loopt die af tegen het einde van de twaalfde eeuw.⁴ De tijd waarin de romaanse kapitalen in inscripties bloeiden, tussen 1000 en 1200, valt hiermee grotendeels samen. Lettervormen die duidelijk als romaanse kapitalen zijn te onderscheiden, verschenen in de tweede helft van de tiende eeuw in manuscripten en inscripties, maar veel van de romaanse lettervormen waren al eerder te zien, soms veel eerder. Hierdoor is er ook voor de romaanse kapitalen geen nauwkeurige begindatum vast te stellen. In de tweede helft van de twaalfde eeuw kregen de letters zó geleidelijk gotische trekken dat een duidelijke einddatum evenmin te geven is.

De Karolingische minuskel, de kleine letters of tekstletters die vanaf het einde van de achtste eeuw tot ver in de twaalfde eeuw in gebruik waren, werden voornamelijk in manuscripten toegepast, en sporadisch in inscripties.⁵

In de eeuwen voorafgaand aan de romaanse periode werd Europa van alle kanten belaagd. Vanuit het zuiden kwamen de Saracenen, die vanaf 711 een groot deel van het Spaanse schiereiland veroverden. Pas in 1491 eindigde, met de overgave van Granada, de aanwezigheid van Arabieren in Spanje. De Noormannen, die Europa vanuit het noorden en westen binnenvielen, werden rustiger na een verbond in 911 met de Franse koning Karel de Eenvoudige en hun vestiging in Noordwest-Frankrijk – hoewel zij, na Normandiërs te zijn geworden, in de elfde eeuw nog Sicilië, Zuid-Italië en Engeland veroverden. De Magyaarse strooptochten die Europa vanuit het oosten onveilig maakten, waren voorbij nadat in 955 de Duitse vorst Otto I met zijn leger de Hongaren bij de Lech versloeg.

Het prestige van Otto I en zijn keizerschap van 962–973 droegen bij aan de toenemende stabiliteit en veiligheid in een groot deel van Europa gedurende de tweede helft van de tiende eeuw. Het reizen over grote afstanden nam toe en de handel en de steden herleefden. Hoewel kloosters en kerken veelvuldig doelwit geweest waren van alle indringers en plundersaars, was de christelijke kerk als organisatie overeind gebleven en kon die snel expanderen, waardoor in de tweede helft van de tiende eeuw een vermaarde bouw golf op gang kwam, die rond 1000 in omvang toenam (Gaborit 2010, p 89) en tot in de dertiende eeuw doorwerkte. Niet alleen werden er veel religieuze bouwwerken opgetrokken, maar ook wereldlijke, zoals kastelen, bruggen (6) en markthallen (Le Goff 2006, p 91).

4. Deze afbakening van de romaanse periode is ontleend aan *The Dictionary of Art*, deel 26, p 568, Londen, 1996. In zijn *Atlas van het romaans* (1965) laat J. J. Timmers de periode beginnen in 950, terwijl Andreas Petzold in *Romanesque Art* (1995, p 7) stelt, net als vele andere specialisten: ‘... the term “Romanesque” is used to describe both the art and architecture of Western Europe from 1050 to 1200.’ Voor de periode tussen 950 en 1050 wordt dikwijls de term ‘vroeg-romaans’ of ‘eerste romaans’ gehanteerd. In Engeland wordt deze periode ‘Saxon’ genoemd en het volgende tijdvak ‘Norman’. In Duitsland heten de architectuur en de kunst van voor 1050 ‘Ottoons’.

5. Er zijn kleine inscripties met de Karolingische minuskel, zoals in het deksel van een loden doosje uit 1054 te Essen voor het bewaren van relikwieën (Hermann 2011, pp 33–35).

7 a Romaanse kapitalen in een reliëf in de kloostergang van Santo Domingo de Silos.
Tweede kwart van de twaalfde eeuw.

FOTO: DE AUTEUR

7 b Romaanse kapitalen aan het Portal del Perdón van de San Isidoro te León.
Voor 1149 (Gonzales 1972, p 91). FOTO: ZODIAQUE

8 Inscriptie uit het Akataleptos klooster. Vóór 1250. Archeologisch Museum van Istanbul.
Deel van een fresco over het leven van Franciscus van Assisi, die in 1226 is gestorven.

FOTO: DE AUTEUR

Deze bouw golf betrof deels het herstel van gebouwen die in de voorgaande eeuw vernield waren en was ook een reactie op de groei van de Europese bevolking, waarvoor meer en grotere kerken nodig waren. Ook de hang naar aanzien en macht leidde tot vernieuwing of vergroting, en de inkomsten van de kerk gingen omhoog door massa's pelgrims te ontvangen in imposante behuizingen voor heiligen en relikwieën. De toename van de bevolking ging samen met een vooruitgang en uitbreiding van de landbouw en een verbetering van de voeding, terwijl de toegenomen activiteit in de bouw leidde tot de ontwikkeling van technieken en werktuigen voor transport. De economie groeide onder meer door de winning van bouwmaterialen als hout, steen en ijzer, de uitbreiding van het werkvolk en de financiering van de bouw (Le Goff 2006, pp 91-97).

Doordat de romaanse kapitalen in inscripties veelal met architectuur en sculptuur samengingen is hun opkomst en verbreiding goeddeels aan deze bouw golf te danken. Behalve op bouw- en beeldhouwwerken werden de romaanse lettervormen ook aangebracht op allerlei objecten die de nieuwe gebouwen sierden, zoals gebrandschilderde ramen, altaren, doopvonten of reliekschrijnen, graftomben, bisschopszetels en preekstoelen.

De kloosterorde van de cluniacensers droeg eveneens veel bij aan de verspreiding van de romaanse kapitalen, vanuit Cluny in Bourgondië. Gesticht in 909 en gericht op een betere naleving van de Benedictijner regels en een intenser geestelijk leven, groeide de orde van Cluny uit tot een internationale organisatie onder direct gezag van de paus. Hét symbool van de cluniacensers was de reusachtige derde abdijkerk, gebouwd tussen 1088 en 1130, en grotendeels afgebroken in de nasleep van de Franse Revolutie. De cluniacensers hadden een aanzienlijk aandeel in de bouw golf, en de romaanse kapitalen profiteerden ongetwijfeld van hun voorliefde voor een weelderige uitdossing van hun abdijen en kerken. De cluniacensers werkten ook mee aan het succes van de bedevaartroutes naar Santiago de Compostella (Stalley 1999, p 156), waardoor de romaanse kapitalen in inscripties Noord-Spanje bereikten (Krüger 2008, p 91), waar zij bijvoorbeeld te vinden zijn in Santo Domingo de Silos en in León (5, 7 a, b).

De romaanse kapitalen volgden als stille getuigen vele gebeurtenissen en ontwikkelingen, zoals de definitieve scheiding tussen de westelijke en de oostelijke christenen, tussen Rome en Constantinopel in 1054, of de Normandische veroveringen van Engeland in 1066 en later die van Zuid-Italië en Sicilië. De eerste kruistocht begon in 1096, waarbij in 1099 Jeruzalem werd ingenomen (verloren in 1187), de tweede kruistocht in 1147 en de derde in 1187. In 1173 begon bijvoorbeeld de bouw van de romaanse toren in Pisa en in 1194 brandde de romaanse kathedraal van Chartres af. Aan het begin van de dertiende eeuw bereikten late romaanse lettervormen Constantinopel in het kielzog van de vierde kruistocht, begonnen in 1202 (8).⁶ Deze gebeurtenis kan dienen als het symbolische einde van de ruim tweehonderd jaar waarin de romaanse kapitalen in inscripties zijn opgetreden.

6. De romaanse kapitalen kwamen met de kruisvaarders tot ver voorbij Constantinopel en bereikten het Heilige Land en Jeruzalem, onder andere te zien op zegels van Godfried van Bouillon en van de Tempeliers (Prawer 1969, pp 203, 243, 478, 482, 492). In de tentoonstelling *Knights of the Holy Land* (Rozenberg 1999) te Jeruzalem waren afbeeldingen te zien van grafmonumenten met romaanse kapitalen (afbeelding in de catalogus, p 295) en een enkel fragment van een graftombe (afgebeeld op het omslag van de catalogus).

9 Late romaanse kapitalen in de Nidaros kathedraal te Trondheim. Eind twaalfde eeuw.

UIT: SYRETT 2002

10 Tekst op de bronzen deuren van Bonanno Pisano te Monreale, uit 1186.

FOTO: DE AUTEUR

11 Romaanse kapitalen op de bronzen deuren te Novgorod, gemaakt tussen 1152 en 1156. Het Cyrillisch erboven is van later datum.

UIT: MENDE 1983

3.2 Plaats: Europa

In de middeleeuwen was Europa, wat de romaanse kapitalen betreft, het terrein van het westelijke christendom. Enkele grote Europese landen ontstonden in deze periode. Door de verdeling in drieën van het Karolingische rijk in 843 werd het westelijke deel de basis voor het huidige Frankrijk en het oostelijke deel het begin van Duitsland. Het langgerekte middenstuk, Lotharingen, omvatte delen die later zelfstandige kleine landen zijn geworden, zoals Nederland of een invloedrijk gebied als Noord-Italië (Fernie 2010, p 298). Engeland was vanaf 1066 een centraal geregeerd koninkrijk.

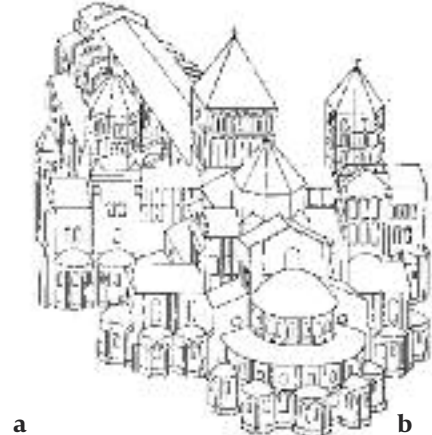
Tijdens de elfde en de twaalfde eeuw waren de Europese talen al te horen en te lezen. Het vulgair Latijn en de talen van de voormalige volksverhuizers evolueerden langzaam tot het Italiaans, Frans, Engels, Duits en andere talen. Het oudste vastgelegde Frans is van 842 in de *Serments de Strasbourg*, een overeenkomst tussen Karel de Kale en Lodewijk de Duitser. De *Eneasroman* van Hendrik van Veldeke, uit het laatste kwart van de twaalfde eeuw, werd overgeleverd in het Middelhoogduits en het oudste geschreven Nederlands dateert uit het derde kwart van de elfde eeuw.⁷ De taal in inscripties was hoofdzakelijk het Latijn en pas in de dertiende eeuw verschenen daarnaast de volkstalen, toen de romaanse lettervormen al door gotische vervangen waren. De enige sporen van de volkstalen in de romaanse inscripties zijn plaats- en eigennamen (Favreau 1997, pp 104, 105).⁸

Europa werd gestaag uitgebreid in het noorden, oosten en zuiden door kerstening en kolonisatie. Mieszko I, de stichter van Polen, werd in 966 gedoopt en Vâik, de vorst van Hongarije, in 1001 als Stefanus. Ook in Denemarken, Noorwegen en Zweden kreeg in deze periode het christendom voet aan de grond (Le Goff 2006, p 98). De Duitsers breidden hun gebied naar het oosten uit, bijvoorbeeld met Brandenburg, door Otto I veroverd in 949 en uitgebreid door Albert de Beer na 1134. Noord-Fransen koloniseerden vanaf 1209 het zuiden van hun land met de kruistocht tegen de Albigenzen en ook in Noord-Spanje kwamen de Fransen terecht als huurlingen in de Reconquista en om op de Arabieren veroverde steden te herbevolken. Bij de veroveringen van Zuid-Italië en Sicilië verdreven de Normandiërs de Byzantijnen en de Arabieren.

Door dergelijke ontwikkelingen kwamen de romaanse kapitalen samen met het Latijn terecht in bijvoorbeeld Trondheim in Noorwegen, waar de Nidaros-kathedraal vanaf 1070 in aanbouw was en werd voltooid rond 1300; een van de inscripties werd aangebracht tegen het einde van de twaalfde eeuw (**9**) (Syrett 2002, pp 148–151). In de kathedraal van Monreale op Sicilië werden in 1186 de bronzen deuren van Bonanno Pisano met teksten in romaanse kapitalen geplaatst (**10**) en die zijn ook in het veraf gelegen Novgorod op bronzen deuren te zien, in de Sint-Sofiakerk (**11**). Deze deuren werden tussen 1152 en 1156 gegoten in Maagdenburg voor de dom van de Poolse stad Płock, maar belandden uiteindelijk in Novgorod – waarom en hoe is niet bekend (Mende 1983, p 74).

7. Inmiddels wordt aangenomen dat het Oudnederlands uit de zesde eeuw stamt, wat is afgeleid uit glossen bij een versie van de Lex Salica uit de achtste eeuw. Zie: www.leidenuniv.nl/nieuwsarchief2/1206.html (voor het laatst geraadpleegd op 11/06/12).

8. Stratford vermeldt een inscriptie te Cluny uit 1190 die al in het Frans is gesteld (Stratford 2008).

a

b

c

12 a Het portaal met archivoltten aan de zuidzijde van de kerk te Aulnay, gemaakt rond 1130. FOTO: ZODIAQUE

12 b De kooromgang met straalkapellen (voorgond) van de grote kerk te Cluny, voltooid rond 1118 en grotendeels afgebroken na de Franse Revolutie. UIT: CONANT 1973

12 c Dwerggalerij onder de daklijst van de absis aan de kathedraal te Mainz, gebouwd rond 1100. FOTO: DE AUTEUR

13 a De San Marco te Venetië, gewijd in 1094.

FOTO: DE AUTEUR

13 b De dom van Pisa, gewijd in 1118, (het baptisterium is voltooid in 1265 en de toren in 1271).

FOTO: DE AUTEUR

3.3 Stijl: romaans

Belangrijke elementen in de romaanse architectuur zijn de rondboog en het tongewelf. Maar romaanse gebouwen tellen meer kenmerkende elementen die veel voorkomen, zoals archivolt, de kooromgang met straalkapellen of de dwerggalerij (**12 a, b, c**). Afgezien van zulke veel toegepaste onderdelen – waarvan sommige ook in de gotische architectuur werden toegepast – zijn romaanse gebouwen zeer divers. De basiliek van San Marco in Venetië, de Dom van Pisa en de Sint-Servaasbasiliek in Maastricht lijken meer verschillen dan verwantschappen te hebben (**13 a, b, c**).

Het is verondersteld dat ook bij de romaanse kapitalen de verscheidenheid groter is dan de overeenstemming. Ze zouden nauwelijks vaste vormen gehad hebben en een langgerekte verandering tonen van Karolingisch naar gotisch (Koch 2007, p 149), of het waren experimenten met als resultaat de gotische kapitalen (Gray 1986, pp 88, 107). Maar vanaf kort voor 1000 kwamen er, net als bij de gebouwen, gemeenschappelijke kenmerken naar voren, die ruim tweehonderd jaar lang het beeld van de romaanse kapitalen in inscripties bepaalden. Deze collectieve eigenschappen, zoals het geringe verschil tussen dik en dun, de kleine, driehoekige schreven, de assimilatie van lettervormen uit drie verschillende bronnen, of de voortdurend wisselende combinaties van varianten in teksten (kenmerken die verderop uitgebreid beschreven worden), zijn aspecten van het concept achter de romaanse kapitalen.

De meeste romaanse bouwwerken hebben gemeen dat van buiten is te zien hoe ze van binnen zijn ingedeeld: met een geometrische helderheid en overzichtelijkheid en met markante silhouetten en helder afgetekende delen als torens, dwarsbeuken en absissen

13 c Aan de Sint Servaas te Maastricht werd lang gebouwd, bijvoorbeeld onder provoost Humbertus vanaf 1051. De westbouw werd rond 1180 voltooid en de absis met torens, hier in beeld, rond 1186.

FOTO: DE AUTEUR

14 De kerk te Saint-Jouin, gebouwd tussen 1095 en 1130 (Labande-Mailfert 1957, p 182).

FOTO: ZODIAQUE

15 Het gelaat van Christus uit Ringelheim. Waarschijnlijk kort voor 1000 gemaakt (Busch 1963, p 277).

UIT: BUSCH 1963

16 a, b Kapiteel met steenhouwers uit de Sint-Servaasbasiliek te Maastricht. Gemaakt tussen 1138 en 1151.

FOTO: DE AUTEUR

(Fernie 2010, p 295). Een voorbeeld is de Kerk te Saint-Jouin (**14**), ten noordwesten van Poitiers, voltooid in 1130 (Labande-Mailfert 1957, p 182). Romaanse gebouwen zijn meestal robuuste constructies met intieme interieurs. Alle onderdelen van een gebouw zijn afzonderlijk te beschouwen en voegen zich tegelijk in het geheel. Dit geldt voor grote delen, zoals kapellen en voor kleine, zoals consoles (Fernie 1996, p 568). Een vergelijkbare helderheid en overzichtelijkheid tonen de romaanse inscripties, zoals te Moissac (**1**). Hoezeer de letters ook versleuteld werden, de combinaties zijn te ontcijferen. Deze inscriptie is complex maar helder, vormt een sterk geheel en is zeer markant.

Het romaans was een internationale stroming, was niet gebonden aan nationaliteiten, maar kende wel regionale kenmerken, zoals bij de kerken met koepels in Zuidwest-Frankrijk, onder andere in Périgueux. Ook de romaanse kapitalen werden internationaal toegepast, met enkele regionale kenmerken, zoals in Noord-Spanje (**57 a, b, c, d**).

Romaanse sculptuur toont vereenvoudiging, schematisering en vertekening waarbij vaak aan realisme en preciese anatomie is voorbijgegaan. De vereenvoudiging leidde dikwijls tot een subtiele en krachtige expressie, zoals in het gezicht van Christus uit Ringelheim van kort voor 1000 (**15**), gesneden uit lindenhout. Delen van dieren of mensen werden vaak vertekend en ongewoon geproportioneerd. Zo zijn op een kapiteel in de Sint-Servaasbasiliek (**16 a, b**) de hoofden en de gereedschappen van de steenhouwers onevenredig groot. Dit kapiteel is gemaakt tussen 1138 en 1151 (Den Hartog 2002, p 18) en vermeldt het beroep van de werklieden: OPERARII LAPIS. Romaanse sculpturen zijn meestal nauw met de architectuur verbonden en vormen een aanvulling erop of een voortzetting ervan. De architectuur is ermee gearticuleerd.

Met hun abstractie sluiten de lettervormen goed aan bij zowel de eigenschappen van de architectuur als die van de beeldhouwkunst. Net als bij de sculpturen zijn delen van letters af en toe buiten proportie en is bijvoorbeeld de bovenste helft van de S veel groter dan de onderste (**17**) of heeft de R een grote boog en een heel kort been (**62 b**).

17 S (I G) uit het reliëf in het Musée des Augustins te Toulouse (zie **59**), ± 1120.

FOTO: DE AUTEUR

18 Kolommen in het schip van de kathedraal te Durham, in 1133 voltooid (Stalley 1999, pp 216, 217).

UIT: STALLEY 1999

19 Sculptuur aan het westelijke portaal van de abdij Saint-Pierre te Moissac, gemaakt tussen 1125 en 1130 (Salvini 1969, pp 323, 324).

FOTO: DE AUTEUR

Voor de romaanse architectuur en kunst werden Romeinse voorbeelden gevolgd. Gebouwen als de Porta Nigra en de Aula Palatina in Trier of de triomfboog in Orange waren inspiratiebronnen, evenals voorstellingen op Romeinse sarcofagen (Oakeshott 1959). Ook de Byzantijnse cultuur had invloed, wat onder andere te zien is aan de koepels en de mozaïeken van de basiliek van San Marco te Venetië. Gevolgen van de moslim-cultuur zijn bijvoorbeeld de rood-witte schakering van de dwarsbogen hoog in de basiliek Sainte-Madeleine te Vézelay (Petzold 1995, p 150) en de diepe inkervingen in de zware kolommen van de kathedraal te Durham in Noord-Engeland (Zarnecki 1984, p 147) **(18)**.

Romaanse architectuur en kunst bevatten ook elementen van inheemse culturen, zoals van de Lombarden, de Galliërs (Kelten), de Franken en de Noormannen. Sculpturen tonen vlechtwerk, vreemde en woeste koppen, allerlei dieren en bijzondere wezens, zoals vissen met konijnenkoppen **(19)**. Christelijke voorstellingen en symbolen werden vaak gemengd met elementen uit andere culturen en religies, ook met heidense.

Een soortgelijk cultureel mengsel tonen de romaanse kapitalen, waarbij Keltische of Iers-Angelsaksische vormen gecombineerd zijn met de verre nazaten van Romeinse klassieke kapitalen en met uncialen, die in het Middellandse Zeegebied ontstonden. De invloed van Byzantium op de romaanse lettervormen was gering. De deuren van het Sint-Michaelsheiligdom in Monte Sant'Angelo, in Zuid-Italië, tonen smalle letters met ronde boven- en onderkanten van de E, een bijzondere vorm van de M, ver naar binnen gebogen uiteinden van de S, en andere typisch Byzantijnse kenmerken **(20)**. Deze deuren werden in 1076 in Byzantium gemaakt (Leisinger 1956, p 6).

20 Detail van de tekst op de deuren van Monte Sant'Angelo, in 1076 te Byzantium gemaakt.

UIT: MENDE 1983

21 Een heel vroege gotische E, detail van een tekst
in de kerk van Veta in Östergötland, Zweden. Voor 1150

UIT: BORELIUS 1953

22 a Aardewerk uit Faenza met gotische kapitalen.
Veertiende eeuw.

FOTO: DE AUTEUR

22 b Gotische kapitalen, Nierstein, 1360.

UIT: DEUTSCHE INSCRIFTEN

3.4 Stijl: gotisch

In 1125 schreef Bernard van Clairvaux zijn *Apologia*, waarin hij zich tegen de overdaad van de cluniacensers keerde en onder meer de rijke en vaak bizarre decoratie van religieuze gebouwen aan de kaak stelde. Zo moest de romaanse beeldhouwkunst met exotische dieren of monsterlijke koppen het ontgelden (Rudolph 1990, p 282-283), omdat die de aandacht van de ware christelijke intenties zouden afleiden. De cisterciënsers, de orde waartoe Bernard behoorde (gesticht in 1098), lieten hun gebouwen onopgesmukt. Bij hen zijn er boven de ingangen tot hun kerken geen timpanen te vinden met inscripties er omheen. Cisterciënser inscripties zijn er wel, zoals grafschriften.

Suger, de abt van het klooster van Saint-Denis, bij Parijs, liet zich aan de tirade van Bernard weinig gelegen liggen. Zijn benoeming tot abt in 1122 gaf hem de kans zijn kerk ambitieus te laten verbouwen, waardoor in 1144 het eerste gotische bouwwerk gewijd kon worden. In de tweede helft van de twaalfde eeuw werd de gotische stijl snel verbreid, terwijl er nog lange tijd romaanse bouwwerken werden opgetrokken, zoals in Basel waar na een brand in 1185 met nieuwbouw werd begonnen en de kerk tussen 1220 en 1230 werd voltooid (Schwinn Schürmann 2006, p 9).

De opleving en de groei van de steden, die in de tiende eeuw was begonnen, leidde in de loop van de twaalfde eeuw tot toenemende welvaart, met vrijheden en rechten voor de stadsbewoners. De kerk ging in deze ontwikkeling mee, wat is te zien aan de gotische kathedralen die in Noord-Frankrijk in diverse steden zijn opgetrokken: vanaf 1153 in Senlis, 1155 in Laon, 1163 in Parijs, 1194 in Chartres, 1195 in Bourges, 1211 in Reims, 1220 in Amiens en vanaf 1225 in Beauvais (Barral i Altet 2003). Romaanse bouwwerken bevinden zich vaak op het land, op afgelegen plaatsen, terwijl het gotisch een stadsstijl is.

De romaanse kapitalen werden vanaf het midden van de twaalfde eeuw steeds meer als gotische kapitalen uitgedost, bijvoorbeeld met de sluiting van de ronde E met een verticale lijn (**21**). Terwijl bij de romaanse kapitalen in inscripties het aantal varianten eindeloos lijkt en de decoratie vaak sober is, tellen de gotische kapitalen minder varianten maar zijn die veel decoratiever (**22 a, b**). Dergelijke veranderingen begonnen vroeg in manuscripten en werden snel zichtbaar in bijvoorbeeld de edelsmeedkunst of in muurschilderingen, en drongen later door in inscripties. De overgang van de romaanse kapitalen naar de gotische duurde ruim een halve eeuw, hoofdzakelijk de tweede helft van de twaalfde eeuw en het begin van de dertiende. In de architectuur en de beeldhouwkunst strekte de verandering van het romaans in het gotisch zich uit over een langere periode, de tweede helft van de twaalfde en de eerste helft van de dertiende eeuw. Hierbij is niet altijd duidelijk of een object romaans genoemd moet worden of gotisch, of een mengsel (Sauerländer 2008).

23 Hoofdkenmerken van de romaanse kapitalen.

24 a, b, c, d, e, f Vier reliëfs in de Pieterskerk te Utrecht, kort na 1148 gemaakt.

FOTO'S: RIJKSDIENST VOOR ARCHEOLOGIE, CULTUURLANDSCHAP EN MONUMENTEN

a

b

c

d

e